

R. M. Aliyev

Prof. Dr., Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Bakü, Azərbaycan
(e-mail: ramill.aliyev@gmail.com)

Azerbaycan Âşıklık Sanatında Tasavvuf

Özet

Tasavvuf, âşıklık sanatının gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. XV. yüzyıldan başlayarak âşık yaratıcılığı bilhassa tasavvufi dünya görüşünün etkisi altında gelişmeye başlamıştır. Orta çağların Azerbaycan âşıkları kendi şiirlerinde Muhammed peygamberi (s.a.v.) ve Hz. Ali'yi onlara özgü ad ve terimler ile yâd etmişlerdir.

Ozan yaratıcılığı tasavvuf düşüncesine uygun gelmediği için yerini yavaş yavaş tasavvufî - irfanî ideolojinin geniş yansıdığı aşk destanlarına vermiştir. Ozan kahramanlık destanlarında yer alan Hızır, Hıdır İlyas gibi kutsal kişiler sufi aşğın yaratıcılığında bazen yerini koruyarak Hazreti Ali, evliya, derviş, seyyid gibi dini kutsallara terk etmiştir. Burada daha çok İslam dini dünya görüşü de etkisini göstermiştir. İslama ve şeriata uymayan sufi âşıklar Hz. Muhammed'in (s.a.v.), Hz. Ali'nin ve dini şahsiyetlerin isimlerini aşk destanlarına dahil ederek, buta vermenin onlara özgünlüğünü kriter olarak almışlardır.

Bu makalede hem âşık şiirinde, hem de aşk destanlarında âşık ve maşukların tasavvuf düşüncesine uygun olarak 4 aşamadan (şeriat, tarikat, marifet ve hakikat) geçerek, Allah'a kavuşmaları tasvir edilmektedir.

Anahtar kelimeler: tasavvuf, sufi, ozan, âşık, buta verme, Hz. Ali, destan

R.M. Aliyev

Prof. Dr., Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
(e-mail: ramill.aliyev@gmail.com)

Tasavvuf in Azerbaijani Ashug Art

Abstract

Tasavvuf plays an important role in the development of the ashug art. Starting from the XV Century the ashug art has started to develop namely under the influence of the tasavvuf worldview. The medieval Azerbaijani ashugs used to mention the prophet Muhammad (peace be upon Him) and Khazrat Ali using special Sufi titles.

Being in contradiction with the tasavvuf worldview, the ashug art started to gradually lose its place to love eposes widely reflecting the ideology of tasavvuf. In the ashug eposes such divine personalities as Khizir, Khidir Ilyas were often being replaced with the religious personalities such as Khazrat Ali, ovliya, dervish, seyyid etc. Here the main influence was coming from the religion of Islam. Those Sufi ashugs, not conforming with the Islamic sharia, by means of introducing the names of such religious personalities as the prophet Muhammad (peace be upon Him), Khazrat Ali, were relating the process of giving of buta with those figures.

The article describes passing of the beloved ones through 4 phases (sharia, tariqa, morality, truth) in correspondence with the tasawwuf thought both in the ashug poetry as well as love eposes, and thus connecting with Allah.

Keywords: tasawwuf, sufi, ozan, ashug, giving of buta, Khazrat Ali, epos

Tasavvuf, dünya, kâinat, insanın manevi hayatı ve ahlaki değerler hakkında dinî ve felsefi düşüncedir.. Bu öğretilerde insanın kendi nefsi ile mücadele ederek onu terbiye etmesi, kendi varlığından, dünyasından geçerek Allah'a vücudunu teslim etmesi amacı güdülmektedir. Tasavvuf, dünyaya ve şeytana bağlı olarak aşağılanmamak, kendi nasibinden geçerek Hakk'ın kendisine verdiği nasibi aramak, zâhirden uzaklaşıp bâtına yakınlaşmak, sıkıntıları saklamak, temizlik, zariflik ve cömert olma gayretidir.

Tasavvufta, bir şeyhe bağlanma ya da şeyh olmazsa mürşide uyma geleneği vardır. Bu dünya görüşünde herhangi bir hiyerarşi yoktur, maksadı Allah'a ulaşmaktır ve son noktası ilme'l-yakîn derecesidir.

Tasavvuf tarihinin aşamaları zühd, tasavvuf ve tarikatlar dönemi olarak belirlenmiştir. Zühd dönemi İslam'ın ilk yayıldığı dönemlere denk gelmektedir. Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra İslam fetihlerinin genişlemesiyle birlikte elde edilen ganimetler bazı müslümanları refah ve dünya arzusuna sevk etmiş ve tasavvuf bağımsız şekilde ortaya çıkmıştır.. Bazı müslümanlar ise kendi inançlarını sürdürerek İslam dininin esaslarının dışına çıkmadan peygamberin yolunda ilerlemeyi tercih etmişlerdir.. Peygamber döneminde mistik hayat, peygamberin yaşadığı gibi yaşamaktan ibarettir. Tasavvuf anlayışının kullanılmadığı dönemde İslam toplumu peygamberi kendine örnek almıştır. Bu çağın temel özelliği, hayatta yalnız yaşama, nefis ve istekleri dikkate almama, nefisle mücadele, sabır ve Allah'a tevekkül olmuştur. Bu döneme, tâbiîn (sahabeleri görenler) denir ve VIII. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir (Zühd dönemi).

Tasavvuf, öğretisi olarak ilk kez Basra'da Ebû Hâşim es-Sûfi tarafından ileri sürülmüştür. İlk tekke ise Suriye'nin Reml kentindeki Ebû Hâşim tekkesi olmuştur.

IX. yüzyıldan başlayarak sistemli hale gelmeye başlayan tasavvufta Zühd dönemini dikkate almazsak, bir taraftan prensip, kural ve yöntemler geliştirilirken diğer taraftan da yeni kurulan merkezlerde ve tekkelerde ilk faaliyetler yapılmaya başlanmıştır. IX - X. yüzyıllarda bu teorik tecrübeler genelleştirilerek eserler yazılmış ve tasavvufun esasları tespit edilmiştir.

Tasavvuf kendini ilk defa Maruf Karhi yaratıcılığında göstermiştir. Bu düşünceye marifet unsurunu getiren Zünnûn Mısırî, tasavvufî halleri

yorumlayan Ceri es-Sakati, zühd ve tasavvufa yeni ölçütler getiren Bâyezîd Bistâmî, hak yolunda canından geçen Mansur Hallaç, İmam Gazali, Cüneyd Bağdâdî gibi üstadlar olmuştur. Tarikat kurucuları ise Abdülkadir Geylani (Kadirîlik), Ahmed Yesevi (Yesevîlik), Ahmet Rifai (Rifaîlik), Necmeddin Kübra (Kübravîlik), Şihabeddin Ömer Sühreverdi (Sühreverdîlik), Ebül-Hasan eş-Şazili (Şazîlik), Hacı Bektaş Veli (Bektaşîlik), Mevlana Celaleddin Rumi (Mevlevîlik), Bahaeddin Nakşibend (Nakşibendîlik), Hacı Bayram Veli (Bayramîlik), Nesîmî (Hurufîik), Şeyh Safiyeddin Erdebili (Safevîlik), Ömer Halveti (Halvetîlik). Bunlardan beşi; Kadirîlik, Sühreverdîlik, Hurufîlik, Safevîlik ve Halvetîlik Azerbaycan'da ortaya çıkmıştır. Demek ki, tasavvuf Azerbaycan için yabancı bir öğreti olmamıştır.

Sözlük anlamı "yol" olan tarikat tasavvufî anlamda Allah'a ulaşmak için, kendine özgü ayinleri olan yol demektir. Suffiler tasavvufu, ilmi – hâl; diğerleri ise ilmi – kâl olarak adlandırılmaktadır. İlmi – kâl, zahirî bilgi olup akla ve nakle dayanmaktadır. İlmi – hâl ise; batinî bilgi, zahmetle elde edilemeyen, kalbe süzülen, sezgi yoluyla elde edilen bilgiyi ifade etmektedir. Bu bakımdan suffiler Kur'an'ı anlama ve yorumlamada tevil yöntemi kullanmakta ve kendilerini hâl ehli, ilm-i ledün sahibi olarak görmektedirler..

Âşıklık sanatının doğmasında tasavvufun doğrudan rolü vardır. Ozan yaratıcılığı kahramanlık olaylarının tasvirini konu edinirken, âşıklık sanatı şiirde ve destanda aşkın terennümüne geniş yer ayırmaktadır. Fakat âşık bu aşkı erişilmez düzeyde terennüm ederken tasavvuf fikirlerinden de yararlanmaktadır. Örneğin âşık güzele atfedilen koşmada, sadece zahirî güzellikleri esas almaz, onun batinî yönlerini de tasvir etmeyi düşünür. Fiziki güzellik ile batinî ahlak üst üste geldiğinde metinde karakterin yüksek felsefi kavramı göze çarpar. Bunu en çok sûfî terimlerini kullanan âşığın şiirlerinde görmek mümkündür. Örneğin, biz âşıkların şiirlerinde ehl-i - hak, zati - mehman, zati - qürs, beytullah, marifet, sübhan, cennet, mey, saki vs. sûfî işaretlerin kullanılması ile gözle görünmeyen, ancak kalple hissedilebilen görüntü oluşturmalarının şahidi olur.

Âşıklık sanatında dinleyici ile tasavvuf arasında ilişki kuran saz âletidir. Saz, söz, nefes ve ses irfanın temel belirtisi gibi hal ve vecd niteliklerini kuvvetlendiren vasıtalarlardır. Burada saz irfânî bir âlet olarak rol oynar, bu ise sazı ifa eden oyuncunun manevi dünyasına bağlıdır. Eğer âşık irfan halkıysa, okuduğu ruhani sözlerin anlamını kendinde taşıyorsa, saz da aynı özellikleri taşıyacaktır. Biz bunu ifa eden âşık havalarında da görüyoruz. Fahreddin Salim "hava" sözünün semavi bir özlem ve hal

anlamalarını ifade ettiğini yazıyor [1, s. 118]. O, "havalanmak" sözünün de tasavvufta vecd, övc, şiddetli hal basamaklarını oluşturan semavi dans niteliklerinden birinin içeriğinde olduğunu düşünüyor [1, s. 118]. Sazda saçmalığa (vecde) gelmek; yavaş sestem ve yavaş tempodan git gide yükselen tempolu ses perdelerine kadar cezbeyle gelme yoluyla gerçekleşir. Bu duruma yüksek yetenekli sanatçıların ifasında rastlanmaktadır. "Havalanma" kelimesinin bir anlamı da mest olmak demektir. Sûfî de semavi dans edince havalanır, mest olur, o zaman onun içtiği ilahî mey rastlantısal değildir ki; "mey", "şarap", "kadeh", "saki" gibi tasavvuf terimleri âşık şiirinde kullanılır.

Âşıklık sanatında tasavvuf, geniş anlamda; sanatçı âşığın sanatında ortaya çıkar. Dikkat edilirse, tasavvuf birçok üstad âşığın yapıtlarına kendi etkisini göstermiş ve onları sevdirmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren XX. yüzyıla kadar birçok âşığın şiirinde tasavvuf fikirleri, derin sevgi katları yer almaktadır. Diğer taraftan bunların açımı ise bazı durumlarda gerçekleşir. Âşık Abbas Tufarganlı, Âşık Kurbanî ve Hasta Kasım'ın eserlerinde tasavvuf derin anlam katmanlarına sahiptir. Allah'a giden yolda âşığın 4 aşamadan (şeriat, tarikat, marifet ve hakikat) geçerek, sonunda Allah'a kavuşması işlenir.

Âşık Abbas Tufarganlı'da:

Cuma günü gönlüm behrine vardım,
Gördüm ki, orada şahlar şahı var.
Üç yüz altmış altı sokak dolaştım
Dört yüz onun tamamen bendergahı var.

[2, s. 109]

Bu mısralarda sûfî âşığın 4 aşamadan geçerek Allah'a kavuşması fikri sunulur.

Kurbani'de:

Ey gönül, geygilən qarayı, handan eyleme,
Bir - ilahi, büyük aileyi viran eyleme,
Hak - taaladan seda geldi, Kurbani, çok gam yeme
Hiç olamaz hanədani - Sefi viran ola.

[3, s. 127]

Kurbani bu mısralarda Allah'a olan sevgisini, Şah İsmail'e olan sevgisi ile eşleştiriyor. Bir başka şiirinde ise kendisinin sûfî buluşlarını ortaya çıkardığını söyler:

Laməkan şəhrindən geldim cana ben,
Canlar ehli bir canan'a yetiştim,
Elden - ele, kaptan - kaba süzüldüm,
Damla idim, bir umman'a yetiştim.

Bir güzel'in eleğinden elendim,
Evet dedim, belasına belendim,
Yeri, göğü yaratandan dilendim,
Gevheri aradım, kana yetiştim.

[3, s. 132]

Kurbanî bu mısralarda kendisinin sūfî buluşlarını laməkan, canan, gevher, kan tasavvuf terimleri ile anlatmaya çalışıyor. "Âşık sūfî ve Hurûfî tarikatlarının insancıl içeriğini kavramış, hatta bu tarikatları kendine "yol - erkan" bilmiştir [3, s. 132].

Hasta Kasım'da:

Camiadan xatəmə gerdiş'i dolaşım benim,
Din benim, mezhep benim, yol benim, erkan benim,
Gül benim, bülbül benim, başak benim, reyhan benim,
Yerde, gökte gılman, arş'ta asıman benim.

[3, s. 260]

Bu mısralarda Hasta Kasım tasavvufla ilgili din, mezhep, yol, erkan, gül, bülbül, başak, reyhan, insan, gılman, arş, gökyüzü ve ad terimlerinin anlam katmanlarını açmaktadır.

Âşık Elesger'de:

"Evet" deyip, yol - erkana geldim,
Tablo oldu bağrımda aşkın kitabı.
Çeşmi - nübuuvete âşık oldum,
Bu soruya verrem yüz bin cevabı.

[4, s. 49]

Başlangıçta "elif"den dersim aldım,
Elest aleminden söyledim "evet",
Gerçekten iki güzel sevdim,
Biri Muhammed, bir Ali.

[4, s. 45]

Aşağıdaki şiirde ise Âşık Elesger kendisinin Hz. Ali'ye tutumunu, dine ve şeriata göre değil, onun Allah katında sergilediği tutuma göre izah etmektedir:

Benim âlemde sultanım Ali'dir,
Benim miri - cahanbanım Ali'dir,
Ne Dârâ tanırım, ne İskender,
Benim fakfuru hakanım Ali'dir.

Cenneti zahide verdim seraser,
Benim gülzari - rizvanım Ali'dir.
Eğer her kimsenin bir şahı olsa,
Benim de şahı - şahanım Ali'dir.

[1, s. 222]

Verdiğimiz örneklerden anlaşılmaktadır ki, Azerbaycan âşıkları şiirsel olanaklara sahip olan üstad sanatçılardır. Onları bu mertebeye ulaştıran ise tasavvuf şiiri, onun terimleri, anlam özellikleri ve gizli işaretleri olmuştur. Azerbaycan âşık sanatının gelişmesinde tasavvuf büyük rol oynamıştır.

Âşıklık sanatında tasavvuf görüşlerinin yansıdığı türlerden biri de destanlardır. Bildiğimiz gibi, destanlar aşk ve kahramanlık destanları olmak üzere ikiye ayrılır. Aşk destanlarının "üstadname"sinden tutun da "duvakkapma"sına kadar sûfi görüşmeleri yansır. Böyle destanlardan "Leyla-Mecnun", "Aslı-Kerem", "Kurbanî", "Abbas-Gülgez", "Tahir-Zöhre" ve başka aşk destanlarında kullanılan buta, atışma, mücadele, vüsal, duvakkapma bölümlerinde tasavvuf görüşmeleri yansımaktadır. Bu destanlarda butanı âşık ve maşuk Hz. Ali'den, kırklardan, erenlerden, kalenderlerden, dervişlerden alır. Hz. Ali'ye mevla olarak hitap edilir, Allah'ın güzel isimleri gibi "Esmâül-Hüsna" kelimesi kullanılır. Örneğin, "Kurbanî" destanında buta aldıktan sonra söylenen şiirde tasavvuf terimleri çok kullanılır.

Uyumuştum, üstüme geldi erenler,
Sefil, ne uyudun, uyan dediler.
Uyandım gafletten açtım gözümü,
Al, ab-ı Kevserden iç, kan, dediler.

Uyandım gafletten, açtım gözümü,
Erenler payine sürttüm yüzümü,

Dindirdiler, hak söyledim sözümü,
Doksan bin kelimeme beyan dediler.

Kurbani, batıyorsun gam deryasına,
Avcı'nın meskeni dağ arkasına,
Bir taraması verirsin gönül pasına,
Âşıkı maşuka kurban dediler.

[5, s. 43–44]

Bu şiirde erenler, ab-ı kevser, beyan, kurban, gönül pası, âşık, maşuk, doksan bin kelime gibi kavramların tasavvufî anlamları ruhsal âlemle ilgili olup, Kurbanî'nin de üstadından aldığı dersin üst mertebesidir.

"Kitabi-Dede Korkut" ve "Köroğlu" destanlarında da irfânî konular ehl-i âşıkların Allah katında evliya, âşık derecelerine ışık tutmaktadır. "Kitab-ı Dede Korkut" destanında Dede Korkut'un ağzından söylenen kelimeler, cümleler, örneğin, "beyaz alında beş kelime dua kıldık", "aksakallı baban yeri uçmağ olsun", "beyaz birçekli annen yeri cennet olsun", "ölüm vakti geldiğinde ari imandan ayırmasun", "günahınızı Muhammed Mustafa'ya bağışlasın" cümleleri irfan ve tasavvuftan haber verir.

"Köroğlu" destanında da sûfî dünya görüşün öğelerine çok rastlanır. Bu da "Köroğlu" destanının âşık yaratıcılığı olması, Köroğlu'nun kendisinin âşık olması, onun ağzından söylenen tasavvuf görüşlerinin XVI. yüzyılın ürünü olması ile ilgilidir. "Ali erkek" kolunda Alı/Ali isminin değişmiş şekli, toprak anlamına gelmesi (Türkmen "Goroğlu"unda "gor" sözünün mezar - toprak anlamında olması, kahramanın gor oğlu olması, Alı/Ali adının toprak anlamına gelmesi), Hz. Ali'ye Ebu Turab - toprağın babası denmesi vs. irfânî anlamda Ali erkeği Hz. Ali'ye yaklaştırır. Demek ki, Ali Köroğlu'nun sadece biyolojik - fiziksel anlamda babası değil aynı zamanda ruhani babasıdır. Bunu destanın yirminci bölümünde söylediği koşmada görmekteyiz:

Canım babacığım, nasıl türkü söylerem,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.
Kadir Allah verdi benim payımı,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.

Ağam Ali verdi, içtim kadehini,
Kaybetmiştim, iyi buldum caddeyi

Hak yükseltti bu türkeman zadeni,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.

Ağam Ali qurşuyuptur belimi,
Uzun edip düşman üstüne dilimi,
Terk ediyorum Celali tek elimi,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.

Ağam Ali görünmüştür gözüme,
Hak kapusu açılmıştır yüzüme,
Köroğluyum, bir kulak ver sözüme,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.

[6, s. 457]

Koşmada rastlanan "Kadir Allah verdi benim payımı", "Ağam Ali verdi, içtim kadehini", "Ağam Ali qurşuyuptur belimi", "Ağam Ali görünmüştür gözüme", "Hak kapusu açılmıştır yüzüme" cümleleri derin anlamlara sahip irfânî düşüncenin ürünü olarak dikkat çekmektedir. "Köroğlu" destanının çoğu varyantında bize ulaşmış olan tasavvuf görüşleri, basit bir düşüncenin ürünü olmayıp çağların sınavından geçen tasavvuf felsefesinin destana yansıyan geniş tesiridir.

KAYNAKÇA

1. Fahrettin Salim. Milli hafıza sisteminde irfan ve tasavvuf. Bakü: Bilim ve eğitim, 2010, 460 s.
2. Caferoğlu Ahmet. XVI. Yüzyıl saz şairlerinden Tufarganlı Abbas. /Ahmet Caferoğlu. Seçilmiş eserleri. Bakü: Mütercim, 2008, 408 s.
3. Namazov G. Ozan-âşık sanatının tarihi. Bakü: Bilim ve eğitim, 2013, 480 s.
4. Aşık Elesger. Eserleri, destan, rivayetler, hatıralar. Bakü: Doğu-Batı, 1999, 577 s.
5. Azərbaycan destanları. Beş ciltte. I. cilt. Bakü: Lider yayıncılık, 2005, 391 s.
6. Köroğlu. Bakü: Seda, 2005, 751 s.

Андатпа

Сопылық дәстүр жыраулық өнердің дамуында маңызды рөл ойнайды. XV ғасырдан бастап жыраулық өнерге сопылық дәстүрдің әсері тие бастаған. Орта ғасырда Өзбайжан жыраулары өлеңдерінде Мұхаммед пайғамбар мен Өзірет Әліге мадақ айтылған.

Жыраулардың шеберлігі сопылық пікірге, дәстүрге сәйкес келмегені үшін уақыт өте келе сопылық идеология ғашықтық жырларда көрініс таба бастаған. Жыраулардың батырлық жырларындағы Қызыр ата, Қыдыр ата, Илияс ата секілді қасиетті кісілердің бейнесі сопылық жырларда да жырланып, Өзірет Әлі секілді дін

ғұламалары мен дәруіштердің елге қызметі тілге тиек етілген. Бұл сынды жырларда исламдық идеологияның әсері байқалады. Ислам мен шариғаттың қағидаларына бағынбаған сопы жыраулар Мұхаммед пайғамбар мен Әзірет Әлі секілді дін ғұламаларының есімдерін лирикалық жырларға қосып жырлаған. Мақалада лирикалық поэзия мен жырлардағы ғашықтардың сопылық ойларының 4 кезеңі (шариғат, тариқат, ақиқат, мағрифат) суреттеліп, Құдайға құлшылықтары сипатталған.

Кілт сөздер: сопылық, жыршы, жырау, эпос, жыраулық өнер, Әзірет Әлі
(Р.М.Алиев. Әзербайжан жыраулық өнеріндегі сопылық дәстүр)

Аннотация

Суфизм играет важную роль в развитии ашугского искусства. Начиная с XV века ашугское искусство начало развиваться именно под влиянием мировоззрения суфизма. Азербайджанские ашуги средних веков упоминали пророка Мухаммада (с.а.с.) и Хазрета Али особенными суфийскими именами-терминами.

Из-за несоответствия с мировоззрением суфизма, ашугское искусство постепенно уступало свое место любовным эпосам, широко отображающим идеологию суфизма. В ашугских эпосах такие святые личности как Хызыр, Хыдыр Ильяс часто начинали уступать свое место религиозным святым, таким как Хазрет Али, праведник, дервиш, сейид и т.д. Здесь в основном чувствовалось влияние религии ислам. Суфийские ашуги, не соответствующие исламскому шариату, внося в любовные эпосы имена таких религиозных личностей, как пророк Мухаммад (с.а.с.), Хазрет Али, они воспринимали их подлинность как критерий. В статье описывается прохождение возлюбленных через 4 этапа (шариат, течение, нрав, истина) в соответствии с мышлением суфизм как в ашугской поэзии, так и в любовных эпосах, и таким образом воссоединение с Аллахом.

Ключевые слова: суфизм, суфи, озан, ашуг, Хазрет Али, эпос
(Р.М. Алиев Суфизм в азербайджанском ашугском искусстве)